

K OTÁZCE VÝVOJE PRAVOPISU SUBSTANTIV NA *-ИЗМ* V RUŠTINĚ A *-ISMUS/-IZMUS* V ČEŠTINĚ

Jiří Jiráček

V souvislosti s poměrně nedávnou polemikou o změnách v Pravidlech českého pravopisu, a to zejména v oblasti psaní přejatých mezinárodních slov - připomeňme např. vzrušenou diskusi o psaní substantiv *univerzita, filozofie, disertace, renesance, resort, režisér, kurz, pulz* a mnoha dalších - chtěl bych ve stručnosti pojednat o vývoji grafické podoby podstatných jmen s řecko-latinskou příponou *-ismus/-izmus* v češtině a *-uzm* v ruštině. Koneckonců i pravopis těchto pojmenování se stal terčem zmíněné polemiky, takže tomuto tématu věnoval příspěvek do jazykového zákampl Lidových novin M. Jelínek.¹

1. Etymologie suffixu *-uzm*

Tato přípona pochází z řec. suffixu *-ismós*, kterým se v řečtině tvořily od slovesných základů na *-ídein* názvy děje, např. *baptídein* - ponořit, křtít, *baptismós* - ponoření, křest. (Příbuzný suffix byl *-isma*, označující ukončený děj; z něho se v některých případech vyvinulo moderní *-ism(us)*, srov. rus. *софизм* z řec. *sofisma* nebo lat. *sophisma*, *-atis* n. - sofistma, sofismus). Příponou *-ídein* se tvořila slovesa nejen od běžných substantiv a adjektiv, ale rovněž od jmen národů s významem "jednat jako", "napodobovat zvyky, mravy, jazyk", "náležet k politické straně". Proto substantiva na *-ismós* označovala "jednání jako", "přšchyllost k něčemu", "vyjadřování se jako", např. *'antikídein* - "být nakloněn Athéňanům" nebo "užívat atického nářečí"; odtud *'antikismós* - přšchyllost k Athéňanům; atické nářečí. Podobně *christiánídein* - jednat podle křest'anských zásad; odtud pozdnělat. *christiánizáre*, *christiánismus*. Podle tohoto modelu se příp. *-ismós*, *-ismus* stala běžným zakončením názvů náboženských, církevních nebo filozofických systémů.

Suffix *-ism(us)* se stal běžným derivačním morfémem teprve ve středověké latině a substantiva jím utvořená označovala nějakou nauku, směr nebo jazykovou vlastnost. Tento sémantický okruh příp. *-ism(us)* se v dalších stoletích ještě upevnil, a to zejména v církevní latině.

¹ Jelínek, M.: Izmus, Nedělní lidové noviny, 19. 2. 1994, s. VIII.

2. Vývoj v ruštině

V ruštině se přípona *-изм* původně vyskytovala, dokonce ještě v 1. polovině 19. století, rovněž s neznělou sykavkou, tj. v podobě *-измъ*, graficky ovšem podle tehdejší pravopisné normy *-измъ*. Šlo patrně o vliv francouzské výslovnosti suf. *-isme*. Začátkem 2. pol. 19. stol. se stala hlásková dubleta *-изм* již jen příznakem afektované mluvy. Výmluvné svědectví o tomto vývoji podává Dalův slovník, který v 1. vydání (1863-1866)² zaregistroval ze substantiv s neznělou dubletou ještě *вандализм, грецизм, деспотизм, исламизм, комизм* a ve 2. vydání (1880-1882) uvádí již pouze *грецизм* a *деспотизм*. I. A. Baudouin de Courtenay opakuje ve 3. vydání tohoto slovníku (1903-1909)³ grafické podoby těchto dvou substantiv s neznělou sykavkou, avšak v hranatých závorkách, do nichž jinak umísťuje všechny redakční dodatky 3. vydání, přidává tvary na *-измъ*. Ve všech dalších dokončených slovnících ruského jazyka, počínaje slovníkem Ušakova (1935-1940),⁴ se již žádné pojmenování na *-изм* neobjevuje.

3. Vývoj v češtině

Až do r. 1993 předpisovaly příslušné ortografické a reprezentativní slovníky českého jazyka⁵ psaní *-ismus*, tj. s neznělou první sykavkou ve shodě s řeckou a latinskou předlohou, jakož i ve shodě s grafickou podobou této přípony v západoevropských jazycích, srov. např. něm. *-ismus*, franc. *-isme* a angl. *-ism*, i když se v některých z těchto jazyků zmíněná sykavka vyslovovala a stále vyslovuje zněle, srov. angl. *idealism* [ai'dializəm] aj. Češi, pokud neovládali dostatečně pravopis a neměli ani elementární znalosti klasických jazyků, psali tuto sykavku nacházející se ve znělém okolí podle výslovnosti, tj. vyslované *-z-* zapisovali jako *-z-*.

Dostáváme se tak k obecné a dost zásadní otázce, jak dalece a rychle sblížovat pravopisnou normu s převažující výslovností. Francouzi a zejm.

² Даль, В. И.: Толковый словарь живого великорусского языка, т. 1-4, изд. 1, СПб.-М. 1863-1866.

³ Srov. Толковый словарь живого великорусского языка Владимира Даля, третье, исправленное и значительно дополненное, издание под ред. И. А. Бодуэна-де-Куртена, С-Петербург - Москва 1903-1909.

⁴ Толковый словарь русского языка, под ред. Д. Н. Ушакова, т. 1-4, Москва 1935-1940.

⁵ Viz např. Pravidla českého pravopisu, Praha 1957; Slovník spisovného jazyka českého I-IV, Praha 1960-1971, jakož i Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost, Praha 1978.

Angličané to řeší jednoznačně: grafickou podobu téměř vůbec nemění, považují takový stav za rys starobylosti a kulturnosti.⁶

Vývoj spisovné češtiny byl, jak víme, násilně na několik století přerván v důsledku tragických událostí v 1. pol. 17. stol. a koncem minulého a dokonce ani začátkem tohoto století nebyl český pravopis ještě dostatečně ustálen. Proto J. Gebauer povoloval v Pravidlech českého pravopisu z r. 1902 např. dublety *denník* i *denšk*, ale též *aesthetika* i *estetika*.

Vrat' me se však k našemu tématu. Ve výslovnosti příp. *-ismus* převládala (patrně již od prvopočátku) u širokých vrstev nositelů jazyka výslovnost se *-z-*. Přesto se, jak jsme již uvedli, až do nejnovějších Pravidel⁷ vyžadovalo pouze psaní se *-s-*, ačkoli se v naší ortografické praxi již dlouho uplatňuje pravidlo, že ve zdomácnělých přejatých slovech se píše vyslovované *-z-* jako *-z-*, srov. např. *fyzika*, *fantazie*, *exploze*, *iluze*, *pauza* a mnoho jiných. Jak píše M. Jelínek ve zmíněném jazykovém zákámpí "Při pravopisné úpravě v r. 1957 rozhodly o tom, že se ponechala tradiční podoba *-ismus*, důvody ideologické."⁸

3.1. Před sto lety se objevovala tato přípona v odborných textech také ve zkrácené podobě *-ism*, např. *bonapartism*, *idealism*, *mysticism*, *nihilism*, *pesimism*. Dodejme, že ve zkrácené podobě se tehdy vyskytovala v češtině i příp. *-ist* místo *-ista* v korelativních pojmenováních osob. Příp. *-ismus* přejala čeština z latiny. Její dočasná variantní podoba bez koncového *-us* byla zřejmě ovlivněna francouzštinou. Zvukový komplex *-ism* vybočuje totiž z hláskového systému češtiny; slabičné *-m* je v češtině jev zcela výjimečný, obvykle vkládáme vokál *-e-* nebo *-u-*.⁹

3.2. Jaký je současný stav kodifikace pravopisné podoby daného sufixálního morfému v češtině? Akademická Pravidla z r. 1993 uvádějí všude obě dublety, při čemž na prvním místě je podoba se *-z-* (*-izmus*).¹⁰ V komentáři k psaní slova přejatých se připouští "v textech určených širší veřejnosti psát i slova úzce odborná způsobem počeštěným a naopak při odborném, vědeckém užití a vůbec

⁶ Naopak nově vznikající spisovné jazyky postrádající delší historický vývoj mívají, jak známo, pravopis fonetický.

⁷ Pravidla českého pravopisu, Academia, Praha 1993. V témže roce vyšlo péčí Ústavu pro jazyk český AV ČR (vedoucí autorského kolektivu O. Martincová) i jejich školní vydání, v němž se rovněž připouštějí obě dublety, např. *impresionizmus* i *imprestonizmus*.

⁸ Viz Jelínek, *ibidem*.

⁹ Srov. Trávníček, F.: Jazykové zákámpí, Brno 1961, s. 83.

¹⁰ Stejně tomu tak je ve 2., přepracovaném, vydání Slovníku spisovné češtiny pro školu a veřejnost (ACADEMIA, Praha 1994). V Dodatku ke školnímu vydání Pravidel českého pravopisu se však za základní považují podoby se *-s-*; např. *impresionismus* - *imprestonizmus*.

ve "vyšším stylu" lze u slov jinak pravopisně počestěných ponechat podobu původní." (Pravidla, 28).

4. Závěr

Ze všeho, co jsme uvedli o vývoji kodifikované grafické podoby zkoumané přípony v ruštině a češtině, vyplývá, že tento morfém zaznamenal v pravopise výrazný posun jen v češtině, a to až v době zcela nedávné. V ruštině prodělávala grafická podoba tohoto sufixu jisté menší a hlavně dočasné kolísání naposledy před více než sto lety.